
ЄРМОЛАЄВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ,

доктор юридичних наук,
професор кафедри історії держави і права
України та зарубіжних країн,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
Україна, м. Харків
e-mail: 704-93-54@mail.ru
ORCID 0000-0002-3305-6591

УДК 340.15:94(477)"1648/179"

Державницька думка гетьманів України (середина XVII–XVIII ст.): змістовні аспекти

У статті аналізується державницька думка гетьманів Козацької держави, відображена в Універсалах, «Статтях», листах, літописах, конституційних проектах. Досліджується еволюція ідей про державний суверенітет, форму державного правління, організацію верховної влади, прав і вольностей різних станів, вплив на них геополітичного становища України, російського чинника з 1654 р.

Ключові слова: державницька думка, Козацька держава, Гетьманщина, Генеральна козацька рада, правовий статус, конституційний проект.

В історико-правовій науці державницька думка доби Гетьманщини вивчалася в контексті історії Козацької держави, біографій її творців – у працях М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, сучасних дослідників: В. Смолія, В. Степанкова, О. Мироненка, А. Козаченка та ін. Не була винятком і монографія автора статті [8]. Утім дослідження державницької думки доби Гетьманщини збагачує наші знання про державотворчий досвід гетьманів, його логіку і пробле-

ми, обставини, в яких розроблялись державницькі концепції. У даній статті робиться спроба коротко дослідити деякі змістовні аспекти державницької думки гетьманів Козацької держави.

Після перемоги Національної революції 1648 р. козацькі ідеали й норми життя швидко поширились і вкорінювались у свідомість українського населення, яке прагнуло відстояти своє право на свободу, на власну державність. Головна й, безперечно, панівна ідея цього часу – становлення Козацької дер-

жави. Найвизначніша роль у розвитку державницької думки, розробці програми державотворення, безсумнівно, належала Богдану Хмельницькому (1595–1657). У своїх «Зазивних універсалах» він обіцяв «нашу землю... зробити благословенною», закликав до рішучої боротьби з поляками, які поклали «цілню своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору...». Як бачимо, останнє для гетьмана – основа і продовження державотворення. «Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищим бажанні поклав» [3, с. 176–178]. І саме національно-визвольне повстання Б. Хмельницьким оцінюється як продовження попередніх козацьких повстань. Воно піднялось за «благочестиву віру» і «цілісність нашої Вітчизни», «за шляхетську честь нашу, яку зневажають, знищують, вельми осміюють і топчуть». Тож найближчою метою оголошувалося завдання відстояти «давні права і вольності Війська Запорозького» від їх нехтування і грубих порушень польськими магнатами, шляхтою, католицьким і уніатським духовенством [1, с. 33–36, 36–39].

Успіхи Національно-визвольної війни надали рішучості політичним планам гетьмана – здобуття політичної автономії України у складі Речі Посполитої, представництва українських урядовців і православної метрополії в Сенаті. У листі до польського короля Владислава IV Б. Хмельницький, підкреслюючи своє підданство королю, наголошує на кривдах «панів старост та

українських державців», просить зволити «наказати утримати нас при давніх правах та вольностях і щоб це [застеріг] нам святою особою своєю, бо ми... більше тієї неволі не стерпіли» [1, с. 80, 81]. Про утиски козаків та духовенства йшлося й у «Пунктах та інструкціях, даних козацьким послам», в «Умовах, посланих у Варшаву», щоб на козацькій території не було польського війська, а гетьману надано староство, козакам – свободу виходу в море, щоб вони судилися шляхетським правом і були під владою безпосередньо короля, «мали свого гетьмана, обраного козаками» [1, с. 80, 81, 84, 85]. Про вихід із Речі Посполитої у козацьких вимогах не йдеться, але вимагається встановлення національно-територіальної автономії. Ця програма гетьмана і козацької старшини доповнювалася в «Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» від 24 лютого 1649 р., де, зокрема, йшлося про представництво автономної Козацької держави в Сенаті – «щонайменше трьох сенаторів» [1, с. 126, 127, 128–131].

Блискучі перемоги козацько-селянських військ наблизили Зборівський договір, який уконституював політичну автономію відвойованих українських земель. Однак відмова польського сейму у ратифікації договору, скасування умов Брестської унії розвіяли сподівання гетьмана на представництво України в польському сеймі і сенаті, змінили його плани [2, с. 47, 51, 52, 54–56, 97, 98 та ін.]. На початку лютого 1649 р. він недвозначно заявив комісарам польського короля про свої наміри творити незалежну Українську державу: «Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ...

А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: “Сидіть, мовчіть, ляхи! Всіх тувів ваших, князів туди зажену, а будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно”...» [6, с. 217; 7, с. 180]. Отже, Б. Хмельницький прагнув звільнення всіх етнічних земель України від іноземного панування, її соборності, відновлення слави і західних кордонів Київської Русі – «як володіли благочестиві великі князі». Таким чином, уперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки гетьманом була сформульована національна державницька ідея – створення незалежної держави в етнічних межах України.

Поразка під Берестечком і Білоцерківський договір 1651 р. обмежили її територіально, проте не зупинили плідних державотворчих процесів в Україні. В них був використаний досвід самобутньої козацької республіканської організації самоврядування на Запорозькій Січі, перевіреної практикою військово-адміністративної, полково-сотенної системи управління козацтва на чолі з гетьманом, верховенства влади загальних (генеральних), полкових, сотенних рад, виборності органів публічної влади усіх рівнів, розвиненим місцевим самоврядуванням. Незважаючи на нову загрозу війни з Польщею, Б. Хмельницький висловлював упевненість: «...тепер нам ляхам знову коритися не слід» [3, с. 255].

Геополітичне поле подішньої Європи становили виключно монархічні держави, де монархи – королі, імператори, царі уособлювали державний суверенітет, виступали єдиними суб'єктами міжнародних відносин. Цю обставину й урахував, очевидно, гетьман, імену-

ючи себе в дипломатичному листуванні «єдиновладцем і самодержцем руським» [7, с. 190]. Така «самотитулатура» – свідчення прагнення гетьмана поєднати ідеї козацького республіканізму і соборності з традиціями старої українсько-руської державності, зміцнити особисту владу для успіху державотворення в умовах майже безперервної війни, складного геополітичного становища України. Б. Хмельницький негативно ставився до монархічних інститутів і неодноразово публічно засуджував їх. Отже, у своїх державотворчих планах і діях гетьман змушений був ураховувати надзвичайно складні геополітичні й внутрішні обставини, які примушували його поступатись деякими демократичними процедурами (регулярним скликанням генеральних козацьких рад, інколи – порушеннями виборності полкової й сотенної старшини), змінювати дипломатичні пріоритети, конфігурацію воєнно-політичних союзів.

Орієнтаційні ідеї міжнародної політики Козацької держави формулювались Б. Хмельницьким з огляду на зовнішні загрози для неї, створення сприятливих умов для державотворення. Він пропонує «вірність та підданство» російському цареві, робить спробу ввійти до протекції турецької Порти, пропонує «нашу дружбу», вступає у союзні стосунки із Семиградям, наголошуючи, що згода між двома державами має бути «не без користі для царської величності і без шкоди для шведської сторони» [2, с. 91–94, 97–102 та ін.]. Угода з такими ж умовами була підписана з Молдавією і Валахією. У листі до шведського короля в липні 1656 р. гетьман формулює зовнішньополітичну

доктрину: «ми звикли нікому не робити кривди, а навпаки, змагатись у доброзичливості з тими, хто ставиться до нас прихильно»; «не підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони» [3, с. 71, 72, 243, 244, 248, 249, 268, 269 та ін.]. Веде активні дипломатичні перемовини щодо утворення міжнародної антипольської коаліції. Реальною альтернативою гетьманом розглядався проект створення конфедерації трьох держав – Польщі, Литви і України. Проте ці наміри Б. Хмельницького не збігалися з польськими.

Переяславський договір 1654 р. і «Березневі статті Богдана Хмельницького», на думку гетьмана, мали юридично оформити договір про воєнно-політичний союз із царською Росією, уконституювати в ньому суверенність Української держави і незалежність від Польщі. У «Березневих статтях», листах до Московського царя Б. Хмельницький відстоював непорушність суспільного ладу України, «всі права і вольності в добрах і судах, щоб ані воеводи, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити» (ст. 1), «...щоб Запорозьке Військо саме з-поміж себе гетьмана обирало...» (ст. 6). «Права, надані з віків од князів та королів як духовним, так і мирським людям, щоб ні в чому не були порушені» (ст. 13), «...щоб привілеї його царської величності нам на хартіях дав писані, щоб на вічний час непорушні були» (ст. 17) [2, с. 64–67; 3, с. 262–267]. Ті «Хартії» на польський зразок стали зватися «Кон-

ституціями» Б. Хмельницького і мали правову силу протягом майже століття, на них посилались усі наступні гетьмани, царська влада. Для України «Статті Богдана Хмельницького» були справді актом конституційного значення, які юридично закріплювали здобутки державотворення на засадах республіканського ладу, верховенства Генеральних козацьких рад і гетьманського уряду.

Зі смертю Б. Хмельницького за гетьмана Івана Виговського (невід. – 1664) у відповідь на грубе порушення «Статей Богдана Хмельницького» царським урядом відроджується ідея Великого князівства Руського. У вересні 1658 р. гетьман підписує з польськими комісарами «Гадяцький трактат» [3, с. 309–316]. Саме підписання трактату відбувалося таємно, бо Виговський сумнівався у можливості його схвалення як сеймом, так і козаками. Йшлося про встановлення на українській території Великого князівства Руського, яке разом із Польщею і Великим князівством Литовським увійде до складу Речі Посполитої. «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського і Руського, – обумовлювалося в трактаті, – хай буде відновлена в першобутті так, як була перед війною, тобто щоб ці народи в межах своїх і свободах залишалися непорушені... і за правами, описаними в радах, у судах і вільному виборі государів своїх та великих князів литовських та руських...». Щодо верховної влади у Великим князівстві Руським, то трактат передбачав певні територіальні й юрисдикційні обмеження: «А для ліпшого цих пактів (договорів) утвердження і вірності гетьман військ руських від-

нині має бути до кінця життя свого гетьманом руським і першим сенатором... а після смерті його має бути повне вибрання гетьмана, тобто чотирьох електів [кандидатів] виберуть стани воеводств... з яких одного його королівська величність утвердить, не відчужуючи від того чину рідних братів вельможного гетьмана руського».

Таким чином, Генеральні козацькі ради як головний орган народоправства позбавлялися своїх повноважень із вибору гетьмана. Трактат закріплював позитивний статус гетьманства І. Виговського, можливість спадкування гетьманської влади його рідними братами. Найповніше політична програма гетьмана була окреслена в «Переліку пунктів і покірних прохань Івана Виговського польському королю й Речі Посполитій», складених 1659 р. [3, с. 332–344]. Ними передбачалось скасування унії, приєднання до князівства Руського воеводств Руського, Подільського, Волинського, повновладдя гетьмана на цих землях, його права призначення урядовців, виділення місць у сеймі й сенаті для послів і сенаторів від Київського воеводства, задоволення приватних інтересів української шляхти, «затвердження усіх давніх прав запорозьких», повернення маєтностей і храмів православної церкви та ін. Отже, було накреслено широку програму реформування українського державного життя і вивіщення влади гетьмана до рівня обмеженої монархії, що не відповідало козацькому звичаєвому праву. Плани пропольської шляхти не задовольняли козаків, посполитих і козацьку старшину проросійської орієнтації. Почалась громадянська війна, міжусобиці, Руїна.

Наступник І. Виговського Юрій Хмельницький (бл. 1640–1685) зрієся таких планів реформування Козацької держави. Його політична програма на початку гетьманства була досить конструктивною, враховувала попередній державотворчий досвід, виходила в основному з пунктів Березневих статей Б. Хмельницького [3, с. 345–348]. Проте «Статті, або Переяславські конституції, дані царем при обранні на гетьманство Ю. Хмельницького» 1659 р. грубо порушували правовий статус України й повноваження її верховних органів влади. За «Статтями» тепер «великий государ... ударовував велінням учинити в Запорозькому війську» Генеральну раду з вибору гетьмана, на якій зачитувалися «Статті» Б. Хмельницького, до присяги царю приводились новообраний гетьман і всі учасники Ради «на вічне і вірне підданство».

Державницька думка наступних гетьманів України була вимушена рахуватися із дедалі принизливішими умовами обмеження московським урядом правового статусу Козацької держави, повноважень Генеральних козацьких рад, гетьмана і гетьманського уряду. Іван Брюховецький (1623–1668), обраний гетьманом Лівобережної України 1663 р., у «Московських статтях» (1666) вже заявляв, що не гетьман, а цар є від Бога посланий правитель в Україні, а його статус – «цілковите та істинне государське підданство», погоджувався усі податки й побори направляти до царської казни, просив царя послати «в малоросійські міста своїх государських воевод», зробити київського воеводу хранителем гетьманських клейнодів. Гетьман сам відмовився від права Ко-

зацької держави зсилатися з іншими державами. Така запопадливість була винагороджена царським урядом боярським чином гетьману.

У свою чергу, правобережний гетьман Павло Тетеря в «Універсалі до Низового Запорозького війська» у листопаді 1663 р. закликав січовиків підтримати короля польського, який із коронним військом і татарськими загонами прийшов на Правобережжя, служити йому «як дідичному государю» [3, с. 403, 404]. Так своїми діями вітчизняні державотворці створювали сприятливі умови для Андрусівського перемир'я (1667), а потім і «вічного миру» між Польщею і Росією, які закріпили поділ України, знищення козацької державності.

Така політика викликала обурення навіть І. Брюховецького: він піднімає на Лівобережжі антимосковське повстання, повертає титулатуру «гетьман із вірним військом Запорозьким», декларує об'єднання обох частин України – «з братією нашою того боку учинилася нам бажана згода» [3, с. 454, 455]. Проте здобути авторитет у козацької маси вже не зміг і був убитий. Міжусоб'я, незгода серед козацької старшини щодо зовнішніх пріоритетів руйнують або змінюють державницькі плани гетьманів, державотворчі процеси.

Правобережний гетьман Петро Дорошенко (1627–1698) спочатку намагався продовжити державотворчу лінію І. Виговського, змушений був, зважаючи на польську угоду з татарами, обіцяти у жовтні 1667 р. «цілковите і вірне підданство його королівської милості і Речі Посполитій» [3, с. 442, 443]. Гетьман зрікся права на міжнародні стосунки з іншими державами, фактично погодив-

ся з поверненням права козаків до рівня Білоцерківських угод. Цей вимушений крок не збігався зі справжніми намірами П. Дорошенка і наступного року він звертається зі статтями-проханнями до турецького султана: «За договором і установленням, які були в час Богдана Хмельницького, гетьмана, те ж хоче й Петро Дорошенко, гетьман...» [3, с. 464–468]. У статтях йшлося про самостійне існування Козацької держави, возз'єднання українських земель, звільнення населення від сплати данини, обрання довічного гетьмана, автономію церкви під константинопольським патріархом та ін. Цей проект було схвалено розширеною старшинською радою під Корсунем 1669 р. Державотворча програма П. Дорошенка була проголошена й доповнена російському послу В. Тяпкіну, зокрема, – збереження і непорушність усіх вольностей козацьких, права обрання гетьмана і всієї козацької старшини «з природних козаків», «жити у братолюб'ї і нерозірваному приятельстві... з московськими народами» тощо. [3, с. 445–451]. Отже, гетьман ставив собі за мету утворення вільної України на основі дружніх стосунків з усіма навколишніми державами, з виключенням її васального статусу.

До речі, як самостійну державу бачив Україну й Петро Суховій (1645 – невід.), який у «Зверненні до українського народу» в жовтні 1668 р. виступив проти московської та польської протекцій, за з'єднання народу «обох боків Дніпра», за публічну дипломатію. Проте на практиці поступився цими планами і розпочав міжусобну боротьбу з П. Дорошенком, напавши з татарами на Правобережжя. Їх розгром запорожцями,

перемога П. Дорошенка над М. Ханенком у жовтні 1669 р., підтримуваним Польщею, не зупинили деструктивних процесів і міжусобних змагань.

У своїй політичній програмі, з'явленій, зокрема, в «Наказі із статтями послам у Москву» від 1 січня 1669 р., Дем'ян Многогрішний (р.н. і см. невідомі) відступив від ідеї єдності України обох боків Дніпра, пов'язував свої сподівання з московською протекцією. Гетьман визнавав підданство «найнижчих слуг» царських, просив царя повернути і підтвердити чинність «Статей» Б. Хмельницького як юридичної основи збереження козацьких прав та вольностей, існуючого раніше ладу в Україні [3, с. 7–12]. Пропонував вивести російських воєвод із ратними людьми з українських міст через грабунки, вбивства і пожежі «та всілякі мучительства людям», просив залишити за царем Київ, відпустити полонених в Україні людей тощо. На Глухівській раді 1669 р. при обранні гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного сповіщалась царська воля «ударувати гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться» [3, с. 27–52]. Але ст. 3 передбачала збереження російських застав у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, звичайні побори, ст. 19 встановлювала порядок доносительства на гетьманів, ст. 20 визначала новий порядок зміни гетьмана за його переступ, що суперечило «Статтям» Б. Хмельницького. Гетьман на Глухівській раді зі старшинами і козаками, присутніми війтами і райцями сподівався на припинення усобиць і громадянської війни, а зрештою – й Ру-

їни. На відміну від Польщі Москва все ж визнавала козацьку автономію, пішла на певні поступки, хоч і далекі від «Статей» Б. Хмельницького.

Новий гетьман Лівобережжя Іван Самойлович (невід. – 1690) мусив почати урядування на більш важких умовах Конотопських (1672) та Переяславських (1674) статей, які звужували і регламентували повноваження загальних козацьких рад, гетьмана та його уряду [3, с. 94–98, 118–129]. І. Самойлович вимушений був брати участь разом із козаками і російськими військами у війні проти П. Дорошенка, силою повернути у своє підданство десять правобережних полків із частиною старшини. Отже, на той час єдиним, хто справді хотів утвердити український народ якнайповніше в його правах і вольностях, зберегти демократичні інститути і здобутки Козацької держави, лишався П. Дорошенко. Своє міркування про стан України він виклав у «Листі до запорожців» у березні 1676 р. [3, с. 133–135]. На його думку, «знамірився Самойлович зберегти цілість свого рейменту від татарських находів цілковитим розоренням решток цьогобічної України, нашої вітчизни...» Дійшов висновку: «Де такий є господар, щоб, обламавши пліт своєї кошари, був певен, що його овечки залишаться цілі?» Інакше кажучи, хіба може існувати держава без власних кордонів? Давніші гетьмани «власними грудьми, мужніми серцями й своєю кров'ю захищали й боронили її». А через лівобережних «заколотників і амбіціантів» – М. Пушкаря, Я. Сомка, І. Самойловича – «Мала Росія розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання». У тому П. Дорошен-

ко, очевидно, бачив головну причину Руїни. Ділиться своїми роздумами: «під час нинішнього занепаду і всеконечного людського безсилля ми могли б... звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста і землі наші руські», а отже, «вчинити те, що виказував пам'ятний намір і мого попередника Богдана Хмельницького, і повернути їм... старовічну свободу». Таким чином, у програмі гетьмана – українська держава на всіх її землях, долання її поділу «надвоє й натроє».

Схожим було бачення Козацької держави та причин Руїни у запорозького кошового Івана Сірка (невід. – 1681). У «Листі до І. Самойловича» у вересні 1678 р. він теж взірцем державотворення вважав Б. Хмельницького – «доброто нашого гетьмана і щиро зичливого вітчизні своїй...» [3, с. 159–162]. Однак після нього «почали наставати часті й непостійні гетьмани та розкороєння через незичливі змовини сусідніх монархів... нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє». Незичливі до України у нього – поляки і московіти, що й привело до її розділення спочатку на два, а потім і на три гетьманства. Це й принесло, на думку І. Сірка, занепад Вітчизни та «всеконечне її запустіння». Кошовий замовчує тут роль Запорожжя, яке сприяло тому розколу своєю підтримкою заколоту М. Пушкаря, вивіщенню І. Брюховецького та П. Суховія. І. Сірко в листі висловлює, очевидно, думку Запорожжя: «Здається нам, що краще було б вам обом по обабіч Дніпра гетьманам жити, як брати поміж себе, в любові й однодумстві, через що й ворогам своїм ви були б страшні і завжди множились у користях для себе й ма-

лоросійської Речі Посполитої». Йдеться про можливість і доцільність дружнього співіснування на даному етапі двох автономних утворень Козацької держави під двома протекторами. Таким чином, державницька думка І. Сірка перевершувала своєю патріотичністю, прагматичністю й варіативністю політичні програми наступників Б. Хмельницького.

Про те, що І. Самойлович не був ревним москвофілом на шкоду Україні, прагнув бути «самовладним правителем», засвідчує «Чолобитна генеральної старшини супроти гетьмана І. Самойловича» від 7 липня 1687 р. [3, с. 287–295]. У доносі містяться звинувачення гетьмана у прагненні бути самостійним у зовнішній політиці, «самовладно володіти» Україною, а «людям військовим наказує, щоб йому, а не монархам вірно служили». Незважаючи на тенденційність змісту доносу, він засвідчує, схоже, прагнення І. Самойловича звільнити Україну від московського ярма, його гостре невдоволення «Вічним миром» між Росією і Польщею, що поділив Україну, намір створити «Малоросійське князівство»

Коломацькі статті 1687 р. звинуватили гетьмана у «зраді», а умовами обрання Івана Мазепи гетьманом нові статті ще більше звужували правовий статус Козацької держави, права і свободи її народу, повноваження гетьмана: бути «невідступно у вічному підданстві» [3, с. 297–316]. У козаків забиралося право самим обирати і відставляти гетьмана, а тільки з царського указу, заборонялися стосунки з іншими державами, хоча козаки знову просили підтвердити давнє своє право. Столицею оголошувався Батурич, де царем було

вказано бути при гетьмані «для охорони й цілості його» московському полку. Отже, гетьман не стільки охоронявся, скільки ставав заручником того полку.

Як і його попередники, І. Мазепа у своїй внутрішній політиці мало рахувався із обмеженнями підписаних ним «Статей» із царським урядом, продовжував державотворчу політику, вів таємну дипломатію. Події Північної війни підштовхнули гетьмана до таємних зносин із Польщею і Швецією. У своїй «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р.» він обґрунтував свою зміну геополітичних пріоритетів [4, с. 42–44]. «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути». Свій розсуд гетьман обґрунтовує альтернативним вибором для України: коли переможний шведський король подолає царя російського, то з волі переможця ми «неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам... і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права і привілеї...». «А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того...». Отже, котре з видимого лиха обрати найменше, ставить питання гетьман у своїй «Промові», «щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили». Запевняв гетьман урядників і у своїх добрих намірах: йому вдалося переконати королів польського і шведського про «протекцію і милість отчизні нашій», а у царя Великої Росії він «випросив нейтралітет, себто не повинні

воювати ми ані зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись із військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою...». Після майбутнього замирення воюючих держав Україна набуде статусу самостійного князівства «із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають». Навряд чи повірили урядники про згоду Петра I та його бояр на нейтралітет України, про поручництво її правового статусу Франції і Німеччини. Це, швидше, бажаний гетьманський проект, аніж інформація про реальні дії. Посилається на домовленості із Швецією як «продовження давніших», очевидно, маючи на увазі Ярослава Мудрого та Б. Хмельницького. Таким чином, політична програма І. Мазепи під час розпалу Північної війни передбачала збереження Козацької держави, захист її самостійності й незалежності, перехід під протекторат шведського короля. Проте дві головні причини завадили її реалізації: утаємничення гетьманом своїх планів та дипломатії, що позбавило його підтримки старшини і козаків; поразка шведських військ під Полтавою 1709 р.

Невдача повстання І. Мазепи і перехід його з частиною старшини і козаків на бік шведських військ із вступом їх на територію України мали для України фатальні наслідки, прискоривши наступ царизму на українську автономію. Петро I відхилив кандидатуру наступного гетьмана – чернігівського полковника Павла Полуботка, запропонованого козаками, на користь Івана Скоропадського. Царем було порушено й усталений порядок прийняття Генеральною ко-

зацькою радою «Статей», на умовах яких гетьман набував повноважень, – Петро І лише пообіцяв збереження і потвердження усіх «вольностей» козацьких. У «Решетилівських прохальних статтях» І. Скоропадський просив надати законної сили статтям, що були дані попередниками царя колишнім гетьманам Війська Запорозького. Передусім йшлося про збереження повноважень гетьмана козаками «керувати самому», одержувати особисто царські укази, без втручання російських генералів і офіцерів, не порушувати прав самих козаків, повернення Війську Запорозькому артилерії, забраної царем з Батурина, обмеження влади воєвод і скорочення кількості російських застав, утиску козаків тощо [3, с. 191–194]. Отже, вірно-підданий цареві гетьман намагається зберегти залишки автономії України, її державних інституцій, права і власних повноважень, проклинає І. Мазепу і називає його зрадником. Однак цар не мав наміру виконувати свою обіцянку і тим більше – збереження недавніх прав Гетьманщини.

Радикальною програмою відродження козацької республіки відзначались роздуми і проекти соратника І. Мазепи Пилипа Орлика (1672–1742), обраного козаками в Бендерах гетьманом. Йдеться, зокрема, про його «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (1710) та «Вивід прав України» (1712) – визначні пам'ятки державницької думки XVIII ст. [4, с. 45–49]. У «Пактах і конституціях» передбачалося відновлення повноважень Генеральної козацької ради і Старшинської ради в системі органів влади і управління Війська Запорозького.

Стаття 6 унормувала скликання загальних козацьких рад у гетьманській резиденції тричі на рік – на Різдво, Великдень і свято Покрови. На ці ради, «з наперед визначеним терміном проведення», за наказом гетьмана повинні збиратись полковники зі своїми урядниками і сотниками, обрані генеральні радники – від кожного полку «декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради», посли від низових запорозьких козаків. У такому складі Генеральна рада набула б статусу і значення вищого представницького органу Козацької держави, стала б своєрідним «козацьким парламентом». Скликання «чорних» рад стаття Конституції не передбачає, тим самим уконституюючи функції єдиного законодавчого органу в майбутньому відновленої республіки.

Аналізована стаття враховувала негативні наслідки й другого недоліку правління І. Мазепи: відновлювала чинність норм козацького звичаєвого права, а головне – довіру між гетьманом і генеральною старшиною скликанням і широкими повноваженнями Генеральної старшинської ради. До її складу мали входити обрана на Генеральній козацькій раді генеральна старшина з полковниками включно, генеральні радники. Рада скликалась гетьманом між «сесіями» козацького парламенту, в разі потреби вирішення чи виконання «якихось невідкладних справ», порад гетьману або в разі одержання листів від іноземних держав та складання відповідей на них, «щоб не було таємної писемної кореспонденції» й «шкоди цілісності батьківщини і загальному благу». Старшинська рада наділялася

також делегованими їй контрольними повноваженнями за діями гетьмана: якщо він чинить «щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям, і небезпечне для батьківщини», радники вправі «скористатися повною свободою голосу» і висловити докір гетьману «приватним чином» чи в разі потреби – на публічній (Генеральній) раді, «вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини».

Ще одне обмеження гетьманської влади, передбачене статтею з урахуванням негативного попереднього досвіду, стосувалося позбавлення гетьмана права на гетьманський суд: винні (в умисних чи ненавмисних) злочинах проти гетьманської честі з числа генеральних радників чи старшин, інших урядників чи простих козаків мають підлягати розгляду Генерального суду (ст. 7). Наступні статті Конституції містили широку програму відновлення в державному й суспільному житті республіканських принципів і засобів управління на всіх рівнях, встановлення мір адміністративної і кримінальної відповідальності посадових осіб, регулювання надходжень і видатків державної скарбниці, викорінення корупції, антинародної фіскальної політики, різних повинностей, запровадження системи ефективного соціального захисту тощо.

Звертають на себе увагу передбачені конституційно-правові механізми стримувань і противаг у системі вищих органів державної влади. Так, скликання Генеральної ради передбачається лише за наказом гетьмана в наперед визначені терміни, очевидно, щоб уникнути нелегітимних «чорних» козацьких рад

із непередбачуваними рішеннями. Проекти рішень ради пропонує гетьман, після чого «усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадання помсти, прийняти правильне рішення...». Гетьман «наділяється певною свободою влади і впливу», складає «встановлену присягу» на Генеральній раді, обмежений у своїх планах і діях генеральною старшиною і генеральними радниками: «Без їхнього попереднього рішення і згоди на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Як противага їх повноважень передбачалось складання радниками «за публічно ухваленою формою тілесної присяги на вірність Батьківщині, чесну відданість Гетьману...». Генеральні радники вправі були вимагати звіту гетьмана, «однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі». Самі ж вони повинні «твердо стежити за порядком, керуючись приписами... спільної (Генеральної) ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд... зобов'язані дотримуватись відповідного права й виявляти всіляку шанобливість...» до гетьмана. У свою чергу і йому «належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і вважати своїми помічниками...».

Таким чином, автори Конституції прагнули закріпити на конституційному рівні відновлення Козацької держави, її повного суверенітету, республіканської форми правління в кордонах, визнаних за часів Б. Хмельницького, із відновленням юрисдикції козаків Запорозжя на всі землі і міста, які їм належали.

У статтях закріплювались принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, система «стримувань» і «противаг». Законодавча влада – Генеральна козацька рада – мала представницький характер, обирала гетьмана, гетьманський уряд, генеральну старшину, мала збиратись і працювати за усталеною традицією і процедурою. Виконавчу владу уособлював і очолював гетьман, гетьманський уряд, підзвітні Генеральній раді, на місцях розпорядчі й управлінські функції здійснювали полкові й сотенні адміністрації. Систему судових органів вивершував Генеральний суд. Такі конституційні приписи передбачали цілісну систему державних органів. За формою державного правління Козацька держава мала б ознаки парламентсько-гетьманської республіки. Реалізація «Пактів і конституцій» передбачалася «після щасливого завершення війни».

У «Маніфесті» від 4 квітня 1712 р. П. Орлик «дає знати королям, князям, республікам та іншим християнським державам» про причини війни проти царя московського, про союз із шведським королем і свою мету: діяти «згідно із справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету» [3, с. 237–239]. У «Виводі прав України» автор коротко виклав історію Козацької держави з моменту, коли «найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригночену козацьку націю». Щоб європейському читачеві було зрозуміло, він пише про Козацьку державу як князівство, де його стани й по смерті гетьмана «обирали далі своїх князів». «...Козацька нація і Україна були вільними», вона уклала договори

про вічний мир із турецьким султаном, кримським ханом і шведським королем. Та найсильнішим доказом суверенності України, на думку П. Орлика, був урочистий союзний договір із російським царем 1654 р., що, як здавалося, повинен був назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Аби «цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки». Тому тепер залишилася лише «тінь суверенності» – «кричуща несправедливість» поневолювачів козаків. «...Московські насильства... не дають жодного законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають право за собою, право людське й природне, одним із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти поневолення і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час».

Цікавий для наших сучасників сюжет про небезпеку для Європи з боку Росії у «Виводі прав України»: «Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для вільної Європи від такої агресивної держави». Вони можуть судити про це не лише з прикладів історії, а й завдяки набутому досвіду європейської дипломатії. І це було написано задовго до того, як Росія стане «жандармом Європи». Імперія залишилась (останньою!) імперією і через 300 років...

Таким чином, історичні пам'ятки державницької думки гетьманів України другої половини XVII – початку XVIII ст. – цінне джерело з історії вітчизняного державотворення, яке відображає їх політичні програми, рішення, реакцію на внутрішньополітичні й геополітичні виклики.

Список використаних джерел

1. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич ; АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
2. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001.
3. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1998. – 348 с.
4. Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів : МП «Слово», 1991. – 126 с.
5. Величко С. Літопис. Т. 1 / С. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – 375 с.
6. Грушевський М. С. Історія України з ілюстраціями і документами / М. С. Грушевський. – Донецьк : ТОВ «ВКФ “Бао”», 2009. – 528 с.
7. Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.
8. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с.

References

1. Documents Bohdan Khmelnytsky. 1648-1657. The emphasis. I. Krypiakievych and I. Butych / USSR. – K.: Izd USSR, 1961. – 739 p.
2. A Thousand Years of Ukrainian political thought. The 9 t. – K.: Dnipro, 2001.
3. Universals Bohdan Khmelnytsky. 1648-1657. – K., 1998. – 348 p.
4. Conclusion Human Ukraine / M. Hrushevsky, I. Franko, M. Kostomarov and others. – Lviv: MP «Word», 1991. – 126 p.
5. S. Velichko Chronicle. Vol.1. – K. : Dnepr, 1991. – 375 p.
6. Hrushevskyy MS History of Ukraine with illustrations and documents. – Donetsk LLC «ICC “Bao”», 2009. – 528 p.
7. Smoliy V., V. Stepankov Bogdan Khmelnytsky. – K.: Type. House «Alternatives», 2003. – 400 p.
8. Ermolaev V. M. The highest representative bodies in Ukraine (historical and legal research). – H.: Right, 2005. – 272 p.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2016.

Єрмолаєв В. Н., професор, доктор юридических наук, професор кафедри історії державства и права України и зарубєжних стран, Національний юридический університет имени Ярослава Мудрого, член-корреспондент Національної академії правових наук України, Україна, г. Харків

e-mail: 704-93-54@mail.ru

ORCID 0000-0002-3305-6591

Государственная мысль гетманов Украины (середина XVII–XVIII в.): содержательные аспекты

В статье анализируется государственная мысль гетманов Казачьей державы, отраженная в Универсалах, «Статьях», письмах, летописях, конституционных проектах. Исследуется эволюция идей о государственном суверенитете, форме государственного правления, организации верховной власти, прав и вольностей различных сословий, влиянии на них геополитического положения Украины, российского фактора с 1654 г.

Ключевые слова: государственная мысль, Казачья держава, Гетманщина, Генеральная казачья рада, правовой статус, конституционный проект.

Ermolaev V. N., professor, doctor of Law, professor of Department of History of Ukraine and foreign states Yaroslav Mudryi National Law University, corresponding member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv
e-mail: 704-93-54@mail.ru
ORCID 0000-0002-3305-6591

**State Thought Hetman of Ukraine (the Middle of XVII–XVIII Centuries):
the Substantial Aspects**

The article analyzes the idea of statesmanship by the Hetmans of the Cossack state in second half XVII – beginning of XVIII century, reflected in Hetman's Universals, «Articles» letters and constitutional projects. The evolution of ideas about state sovereignty, form of government, the organization of supreme power, rights and freedoms of various states, diplomacy hetmans Ukraine are being researched.

In historical – legal science the idea of statesmanship of Hetman period was studied in the context of the history of the Cossack state, its law, biographies of their creators – in the works of M. Kostomarov, V. Antonovich, Hrushevsky, D. Doroshenko et al., such modern researchers as: V. Smoliya V. Stepankova, Alexander Mironenko, A. Kozachenko and others. The author's monograph «The higher representative bodies in Ukraine (historical and legal research)» (2005) was not an exception. Meanwhile, the study of statesmanship ideas of Hetmans period enriches our knowledge of state-hetmans experience, its logic and problems, development of state-building concepts. This article briefly explore some substantive aspects of statesmanship ideas of hetmans Cossack state.

The article analyzes the main aspects and state programs after Bohdan Khmelnytsky National Revolution 1648 – project entry of Cossack state as an autonomy of the Rich Pospolyta, the development of domestic and foreign policy of the Cossack state, its independence, the legal status of military – political union with Russia in 1654 g. Hetman Vyhovsky's project to create a federation of three states in the Rich Pospolyta, its advantages and disadvantages, rejection from Cossacks and peasants is discussed. The division between of Ukraine between Russia and Poland in terms of «perpetual peace» has complicated the development of statesmanship ideas hetmans Left-Bank and Right-Bank of Ukraine, narrowed the legal status of the Cossack state under the auspices of Russia and Poland. In the article the concept of statehood and intentions of Hetman Ivan Briukhovetsky, Mnohohrishny, Doroshenko, I. Samoilovych, Sich Kosh are covered. The political program of Mazepa to revive the Cossack state, its independent existence, causes of failures of implementation are highlighted and analyzed. Among them is imperial policy of the Russian Tsar Peter the Great, aimed at the final elimination of the autonomy of Hetmanate and spreading of Russian law on it's territory, the destruction of democratic principles of Cossack republic. A requests to the king from Hetman I. Skoropadskyi were only about the preservation of Ukrainian autonomy.

An important role has analysis of state-building plans and «Pacts and Constitutions» by P. Orlik 1710 – wich is the landmark of national constitutionalism. The conclusions about obvious intention of Hetman P. Orlik to fasten at the constitutional level restoration of sovereignty of Cossack state with a republican form of government, with borders which recognized since the days of Bohdan Khmelnytsky. The article ends with the conclusion about the value of historical monuments of statesmanship idea of Ukrainian hetmans reviewed period, for the study of the history of national state.

Key words: statesmanship by thought, Cossack state, Hetman, Cossack General Council, legal status, constitutional draft.